

Podstawy profilaktyki. Czynniki ryzyka i czynniki chroniące

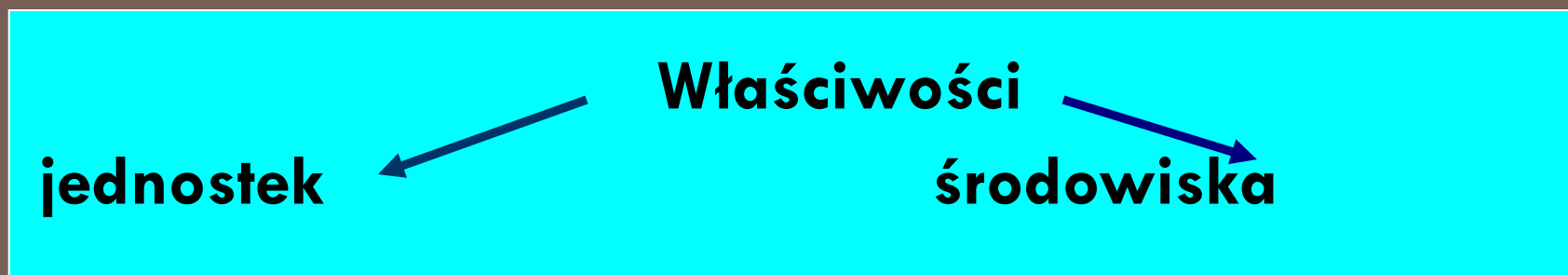
Krzysztof Ostaszewski

Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

Specyfika podejścia populacyjnego

- Koncentracja na problemach zdrowia publicznego; dotyczy zagrożeń o znacznym stopniu rozpowszechnienia np. problemy alkoholowe, palenie tytoniu
- Do konstruowania interwencji stosuje się wiedzę o czynnikach ryzyka i czynnikach chroniących oraz teorie wyjaśniające mechanizmy ich działania

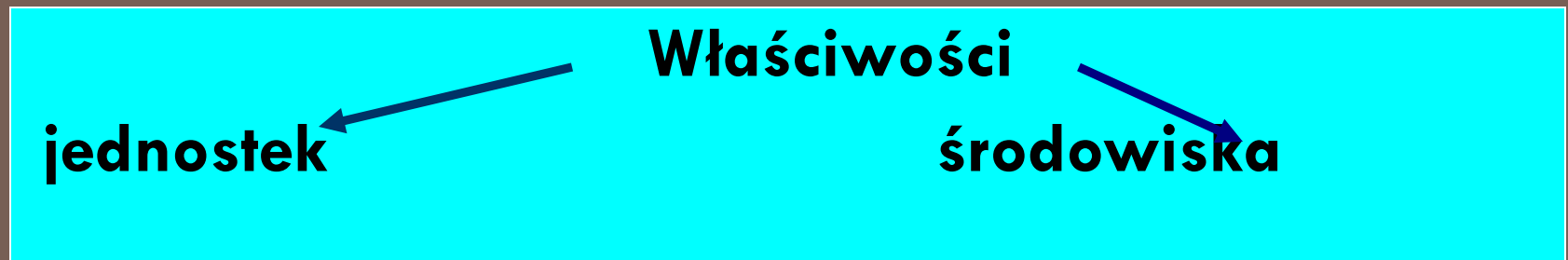
CZYNNIKI RYZYKA

WIĄŻĄ SIĘ Z DUŻYM RYZYKIEM

- ✦ wystąpienia chorób lub problemów
- ✦ dłuższym czasem ich trwania i nasilenia

CZYNNIKI CHRONIĄCE

WZMACNIAJĄ

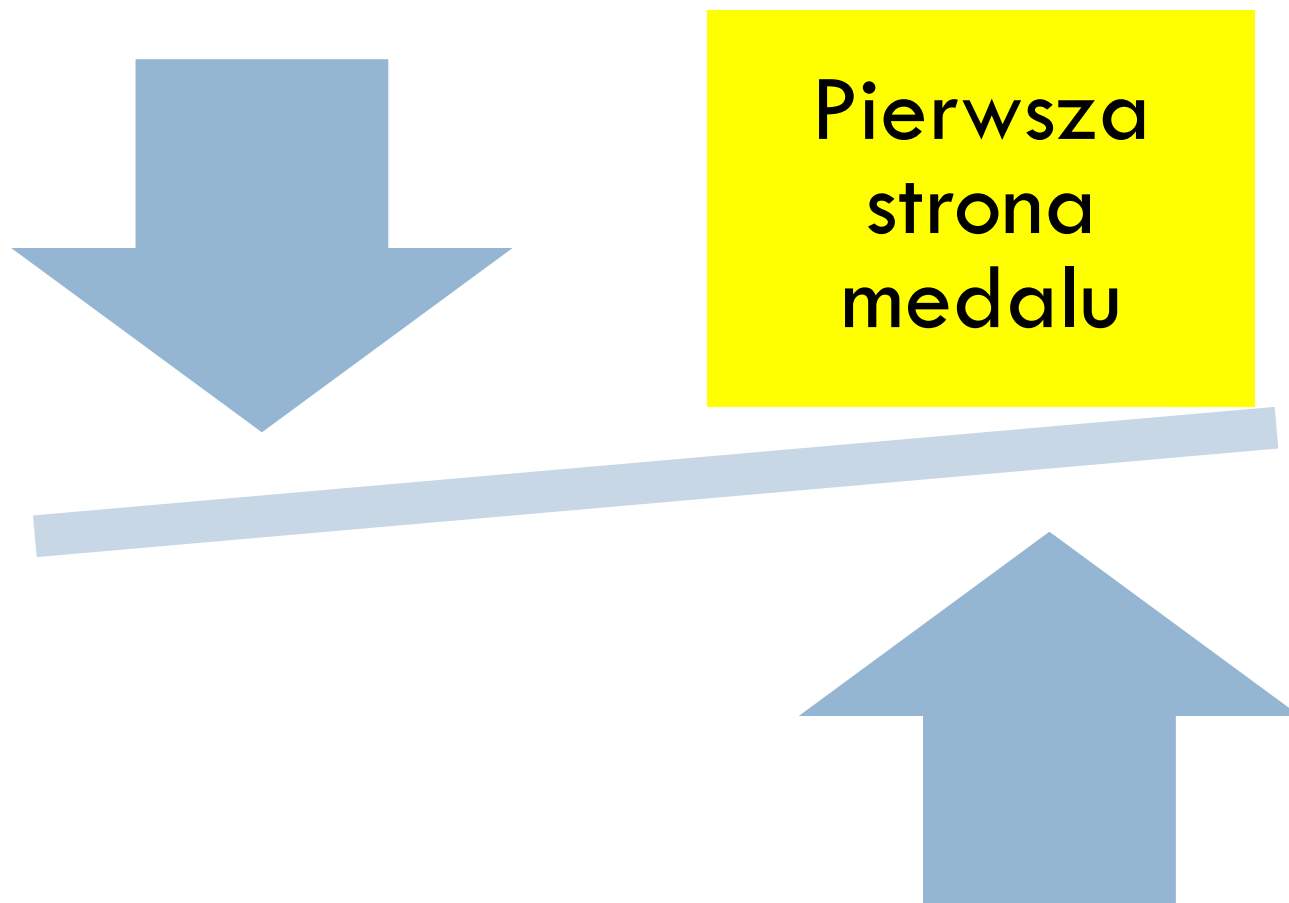
oraz

KOMPENSUJĄ RYZYKO

✦ potencjał zdrowotny

✦ odporność na działanie czynników ryzyka

Czynniki ryzyka

Największe sukcesy profilaktyki

- **Druga rewolucja zdrowotna,**
która przyczyniła się do znacznego ograniczenia przedwczesnej umieralności z powodu zawału serca i innych chorób krążenia
- **Na czym polegała druga rewolucja zdrowotna?**

The Framingham Heart Study

- 1948
- 5209 osób w wieku 30 - 62 lata zostaje włączonych do badań
- Framingham, Massachusetts, USA
- Celem jest identyfikacja czynników ryzyka chorób krążenia
- 1960 – palenie papierosów
- 1961 – wysoki cholesterol i ciśnienie krwi
- 1967 – niska aktywność fizyczna i otyłość
- 1978 – czynniki psychospołeczne (w tym wysoki poziom stresu i złości)

The Framingham Heart Study

Czynniki ryzyka chorób krążenia są w dużym stopniu związane ze **stylem życia** współczesnego człowieka i jego **zachowaniami**

- Paleniem
- Niewłaściwą dietą
- Siedzącym trybem życia
- Brakiem nawyków kontrolowania swojego zdrowia
- Szybkim tempem życia i dużym stresem

Druga rewolucja zdrowotna

PROFILAKTYKA zmiana zachowań

- niepalenie
- racjonalna dieta
- okresowe kontrole stanu zdrowia
- aktywność ruchowa
- umiejętności radzenia sobie ze stresem

ZDROWY STYL ŻYCIA

Pytanie

- Na czym polegała pierwsza rewolucja zdrowotna i kiedy miała miejsce?

Czym są czynniki ryzyka?

W potocznym rozumieniu

- Są „przyczynami”
chorób, zaburzeń,
dysfunkcji?

□ W naukowym znaczeniu (statystycznym)

- Są predyktorami?
(zapowiadają)
- Są korelatami?
(współwystępują)

**Zwiększają prawdopodobieństwo
wystąpienia choroby, zaburzenia, dysfunkcji
Wiążą się z dłuższym czasem
ich trwania i nasilenia**

Epidemiologia (czynniki ryzyka)

- **Czynniki związane:**
- **z rodzicami i rodziną** (np. rodzina dysfunkcyjna)
- **ze szkołą i nauką w szkole** (np. wczesne niepowodzenia w nauce)
- **z rówieśnikami** (np. rówieśnicy, którzy piją, palą używają)
- **ze środowiskiem** (np. duża dostępność substancji psychoaktywnych, nasilenie przemocy)
- **z indywidualnym wyposażeniem - zachowania i cechy** (np. wysoka potrzeba doznań)

Kategorie czynników wraz z przykładami

Czynniki związane z rodzicami i rodziną

Alkoholizm lub inne uzależnienia rodziców (zwiększa biologiczną podatność dziecka na rozwój uzależnienia)

Nieprawidłowa realizacja ról rodzicielskich (wrogość wobec dziecka, emocjonalne odrzucenie, niespójne i niekonsekwentne postępowanie, brak nadzoru)

Chroniczne konflikty rodzinne z udziałem dziecka (wrogość między rodzicami)

Przyzwalające postawy rodziców (wobec różnych zachowań problemowych dzieci, brak granic)

Negatywne wzory starszego rodzeństwa (picie, palenie, używanie narkotyków przez starsze rodzeństwo)

Kategorie czynników wraz z przykładami

Czynniki związane ze szkołą i nauką w szkole

Niepowodzenia w szkole (brak postępów w nauce, ubogie słownictwo, kłopoty z nauką pisania i czytania)

Negatywny stosunek do szkoły i obowiązków szkolnych (wagary, nieodrabianie prac domowych i negatywny stosunek do nauczycieli,)

Problemy z zachowaniem w szkole (zachowania agresywne wobec rówieśników, bójki, konflikty z nauczycielami)

Niewystarczający czas poświęcany na zadania domowe (spędzanie wolnego czasu poza domem)

	Kategorie czynników wraz z przykładami
Czynniki związane z rówieśnikami	<p><u>Rówieśnicy, którzy używają lub przejawiają inne zachowania problemowe</u> (picie, palenie, używanie narkotyków, wykroczenia)</p> <p><u>Spostrzeganie u znaczących rówieśników aprobaty dla używania substancji</u> (przekonanie, że rówieśnicy oczekują takich zachowań, że wszyscy rówieśnicy piją lub palą)</p>
Czynniki związane ze środowiskiem lokalnym	<p><u>Niekorzystne warunki ekonomiczne</u> (bieda, niski status społeczno-ekonomiczny rodziny)</p> <p><u>Niski poziom nauczania i opieki w szkole</u> (zły klimat społeczny szkoły, niski poziom nauczania, brak wsparcia nauczycieli)</p> <p><u>Wysoka dostępność substancji dla młodzieży</u> (przestępczość, nieprzestrzeganie prawa)</p>

	Kategorie czynników wraz z przykładami
Czynniki indywidualne (zachowania)	<p><u>Wczesny wiek inicjacji alkoholowej papierosowej</u> (inicjacja przed 12 rokiem życia)</p> <p><u>Inne wczesne zachowania problemowe</u> (wczesnoszkolne zachowania agresywne, buntownicze, niepodporządkowywanie się dorosłym)</p>
Czynniki Indywidualne (cechy)	<p><u>Pozytywne oczekiwania dot. skutków picia i używania innych substancji</u> (oczekiwania ze picie przyniesie przyjemny stan, ułatwi kontakty społeczne)</p> <p><u>Duże zapotrzebowanie na stymulację</u> (potrzeba wrażeń, poszukiwanie stymulacji)</p> <p><u>Wysoka tolerancja na alkohol</u> (tolerowanie dużych dawek alkoholu bez wyraźnych konsekwencji)</p>

Czynniki ryzyka ważne dla profilaktyki (uniwersalnej)

- **Wczesny wiek inicjacji alk, pap. marih.**
  - posiadanie kolegów, którzy używają
  - spostrzeganie aprobaty dla używania
  - pozytywne oczekiwania skutków używania

Działania profilaktyczne

Opóźnianie inicjacji alkoholowej, papierosowej

Dlaczego opóźnianie inicjacji?

Bo wczesny wiek inicjacji jest jednym z silniejszych predyktorów późniejszych problemów alkoholowych (Hawkins i wsp. 1997, Grant 1998)

Jakich?

zachowania ryzykowne, nadużywanie,
uzależnienie, problemy ze zdobyciem
wykształcenia

Czynniki ryzyka ważne dla profilaktyki (selektywnej i wskazującej)

- **Nieprawidłowa realizacja ról rodzicielskich**
  - kumulacja czynników ryzyka
  - ścieżki ryzyka

Nieprawidłowa realizacja ról rodzicielskich

Rodzice

Wrogość, odrzucenie
niekonsekwentna
dyscyplina

Problemy w szkole

Rozwój agresywnych
zachowań, odrzucenie
przez rówieśników,
problemy w nauce

Deficyty dziecka

Np. deficyty uwagi
nadpobudliwość,
impulsywność,

Ćwiczenie i utrwalanie

Przyłączanie się do
problemowych grup
rówieśniczych

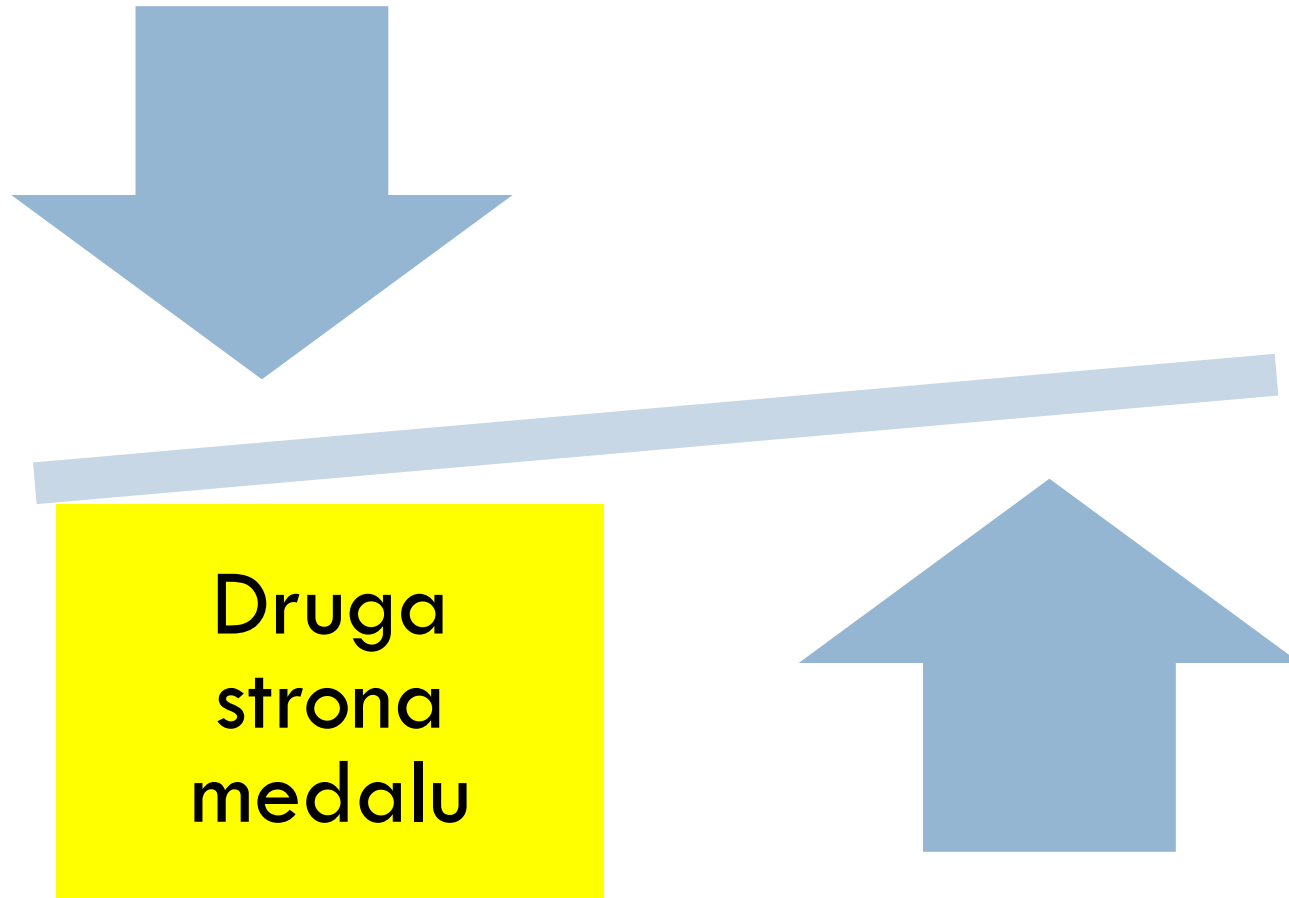
Ścieżki ryzyka

Używanie substancji

Sposoby interwencji profilaktycznej w odniesieniu do ścieżek ryzyka

- **Edukacja i terapia rodziców** dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym (np. szkoły dla rodziców)
- **Korygowanie zaburzeń** w rozwoju społecznym dzieci (np. socjoterapia)
- **Korygowanie deficytów** uwagi, poznawczych (np. zajęcia wyrównawcze)
- **Edukacja „trudnej” młodzieży** z elementami terapii behawioralno-poznawczej (np. FreD)

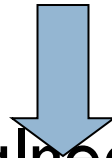
Czynniki chroniące

Kontekst

Koncepcja *resilience*

(Garmezy 1985, Rutter 1979, Werner 2000)

dostrzeżenie indywidualnego zróżnicowania w reakcji
na chroniczny stres środowiskowy i trudne warunki
życia

podatność (*vulnerability*) vs. **procesy resilience**

Podatność vs Resilience

□ Podatność

Wiele dzieci w niekorzystnych warunkach rozwija się nieprawidłowo:

- problemy behawioralne
- zaburzenia psychiczne
- nieprzystosowanie
- itd

□ Resilience

Znaczna grupa dzieci mimo niekorzystnych warunków rozwija się prawidłowo:

- dobre wyniki w nauce
- cieszy się dobrym zdrowiem
- osiąga sukcesy zawodowe w dorosłym życiu

Kauai Longitudinal Study

- 1955 rok
- 698 dzieci urodzonych w 1955 roku na wyspie Kauai na Hawajach zostało objętych badaniami
- Obserwacja stanu dzieci w chwili urodzenia
- oraz ich losów w 1, 2, 10, 18, 32 i 40 roku ich życia

Cele

- Ocena konsekwencji wychowywania się w niekorzystnych warunkach
- Identyfikacja czynników, które sprzyjają pozytywnej adaptacji w niekorzystnych warunkach

Kauai Study - Emmy Werner i wsp.

Ok. 200 dzieci wzrastało w bardzo trudnych warunkach (chroniczna bieda, alkoholizm i inne problemy rodziców)

Losy

72 dzieci odpowiadały pozytywnej adaptacji

Dwie trzecie tych dzieci przejawiało w życiu dorosłym różne formy nieprzystosowania: chroniczny bork zatrudnienia, używanie substancji, przedwczesne rodzicielstwo

Fenomen *resilience*

Klasyczne badania (Rutter 1979, Garmezy 1985, Werner 2000) pokazują, że część dzieci z rodzin dysfunkcyjnych rozwija się prawidłowo mimo niesprzyjających warunków życia

Cechy indywidualne
Relacje i więzi rodzinne
Wsparcie pozarodzinne
Stan zdrowia

Co sprzyja procesom pozytywnej adaptacji?
(procesom *resilience*)

Znaczenia terminu „resilience”

- Funkcjonowanie znacznie lepsze niż można by się tego spodziewać na podstawie wiedzy o czynnikach ryzyka, które obciążają daną osobę
- Utrzymanie dobrego funkcjonowania mimo bardzo stresujących doświadczeń
- Powrót do zdrowia i równowagi psychicznej po traumatycznych wydarzeniach

Dwa kierunki badań

Ekstremalne warunki

- *Resilience* wiąże z sytuacjami ekstremalnego ryzyka:
  - poważne choroby psychiczne rodziców
  - patologia życia rodziny
  - wojna
  - katastrofy naturalne
  - wykorzystywanie seksualne

Normalne warunki

- Procesy *resilience* nie wymagają ekstremalnych sytuacji
- Działają zarówno w sytuacjach wysokiego jak i umiarkowanego ryzyka

Pozanaukowe konsekwencje

- Resilience jako coś niezwykłego, nie do końca wyjaśnionego itd.
- „Dzieci z żelaza”
- „Niezatapialne”
- „Niezniszczalne”
- Itd.
- **Sensacja!**

- Resilience jako element procesu rozwoju, pokonywania trudności, radzenia sobie ze stresem, radzenia sobie z negatywnymi wpływami
- **Codziennosc!**

Konsekwencje tych badań

- Zainteresowanie czynnikami, które chronią w obliczu przeciwności losu, dodają sił, wzmacniają lub pozwalają podnieść się po chorobie, tragedii, katastrofie
- Idea programów pozytywnego rozwoju dzieci i młodzieży opartych na wiedzy o czynnikach chroniących

Czynniki chroniące nie usuwają negatywnych doświadczeń lub niekorzystnych czynników z życia dorastającego człowieka, lecz pozwalają mu z lepszym skutkiem się z nimi zmagać

Systemy adaptacyjne	Indywidualne czynniki chroniące
Uczenia się i przetwarzania informacji	wysokie IQ, zdolności uczenia się, koncentracja uwagi, zdolności werbalne
Przywiązania i utrzymywania bliskich relacji z innymi	bezpieczna więź z matką lub opiekunem w pierwszym okresie życia
Procesy motywacyjne	posiadanie planów i celów życiowych, wysokie aspiracje edukacyjne, potrzeba osiągnięć
Samokontrola i samoregulacja	radzenie sobie z negatywnymi emocjami, kontrola impulsów
Samoakceptacja	poczucie własnej wartości, wiara w swoje możliwości, optymizm
Radzenie sobie z trudnymi sytuacjami i nabywanie kompetencji	umiejętności społeczne, porozumiewania się z innymi w sytuacjach konfliktowych, rozwiązywania problemów, asertywność, poczucie własnej skuteczności

Systemy socjalizacyjne	Czynniki chroniące
Rodzina	wsparcie rodziców, zasady rodzinne, jasne oczekiwania rodziców, dobre porozumiewanie się z dzieckiem, monitorowanie czasu wolnego dziecka, wspólne z dzieckiem spędzanie wolnego czasu, zaangażowanie rodziców w szkolne sprawy dziecka
Rówieśnicy	relacje z rówieśnikami akceptującymi normy społeczne, z aspiracjami edukacyjnymi, prospołecznymi
Szkoła	dobry klimat szkoły, wsparcie nauczycieli, doświadczanie pozytywnych wzmocnień, poczucie więzi ze szkołą, określone zasady życia szkolnego i ustalone granice
Środowisko	<ul style="list-style-type: none"> - zaangażowanie w konstruktywną działalność, kluby młodzieżowe, wspólnoty religijne, wolontariat, działalność charytatywna; - przyjazne i bezpieczne sąsiedztwo (dostęp do ośrodków rekreacji, klubów, poradni, ośrodków interwencji kryzysowej) - dorośli mentorzy (oparcie w zaufanej osobie dorosłej np. trenerze sportowym, księdzu, nauczycielu)

Znaczące nurty pozytywnego rozwoju dzieci i młodzieży

- Wyrównywanie **szans edukacyjnych** dzieci ze środowisk zaniedbanych, wykluczonych społecznie
- Rozwijanie **indywidualnych zasobów odpornościowych** (np. kształtowanie umiejętności życiowych)
- Rozwijanie **kompetencji rodziców i wychowawców** (np. rozwój umiejętności wychowawczych rodziców)
- Rozwijanie **pozarodzinnych źródeł wsparcia** (ang. mentoring)
- Tworzenie **przyjaznego środowiska** (np. kluby młodzieżowe, dobry klimat szkoły, dobre sąsiedztwo)

Dwie strony medalu

- Badania nad czynnikami i mechanizmami ryzyka
- Duże znaczenie behawioralnych czynników ryzyka, bo te można zmieniać
- Zmiany stylu życia niż koncentrowanie się na pojedynczych zachowaniach
- Badania nad procesami resilience, czynnikami chroniącymi
- Duże znaczenie wczesnej interwencji, wsparcia pozarodzinnego, klimatu szkoły
- Idea pozytywnego rozwoju dzieci i młodzieży

Niska kultura wykorzystania wyników badań do codziennej praktyki pracy profilaktycznej w Polsce

Samorzędy / szkoły finansują:

- Festyny
- Spektakle profilaktyczne
- Pogadanki
- Konkursy
- Imprezy sportowe
- Programy autorskie

- Nie są oparte na wiedzy o czynnikach
- Albo są nieskuteczne w zapobieganiu problemom alkoholowym/narkotykowym itd.
- Albo ich skuteczność jest niezbadana i więcej niż wątpliwa

Piśmiennictwo po polsku

- Borucka A., Ostaszewski K. (2008): Koncepcja *resilience*. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia. *Medycyna Wieku Rozwojowego*. XII, 2, część I: 587–597.
- Ostaszewski, K. (2009). Czynniki i mechanizmy chroniące. *Remedium*, 5 (195), str. 32.
- Ostaszewski, K. (2008). Czynniki ryzyka i czynniki chroniące w zachowaniach ryzykownych dzieci i młodzieży. W: Joanna Mazur i wsp. Czynniki chroniące młodzież 15-letnią przed podejmowaniem zachowań ryzykownych. Instytut Matki i Dziecka. Zakład Ochrony i Promocji Zdrowia Dzieci i Młodzieży, Warszawa, str. 19-46.
- Ostaszewski K. (2014). *Zachowania ryzykowne młodzieży w perspektywie mechanizmów resilience*. Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie.
- Rogala-Obłękowska J. (1999): Młodzież i narkotyki. Rodzinne czynniki ryzyka nałogu. Uniwersytet Warszawski. Instytut Stosowanych Nauk Społecznych. Warszawa; 29-70.
- Stępień E. (2004) Używanie narkotyków przez młodzież szkolną. Czynniki ryzyka i czynniki chroniące. *Serwis Informacyjny Narkomania* 3(26), 6-16.
- Wgrzęcka-Giluń J. (2010) Przewodnik metodyczny po programach promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki. Fundacja ETOH, Warszawa.
- Zucker R., Boyd G., Howard J. (red.) (1997): Powstawanie problemów alkoholowych. Biologiczne, psychospołeczne i socjologiczne czynniki ryzyka uzależnienia od alkoholu. Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Warszawa.

Piśmiennictwo po angielsku

- Fergus, S., Zimmerman, M. (2005). Adolescent *resilience*: A framework for understanding healthy development in the face of risk. *Annual Review of Public Health*, 26, 399-419.
- Grant B. (1998): The impact of family history of alcoholism on the relationship between age at onset of alcohol use and DSM-IV alcohol Dependence. *Alcohol Health & Research World*, 22 (2); 144-147.
- Hawkins J.D., Catalano R.F., Miller J.Y. (1992): Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implication for substance abuse prevention. *Psychological Bulletin*, 112, (1), 64-105.
- Hawkins D., Graham J., Maguin E., Abbott R., Hill K., Catalano R. (1997): Exploring the effects of age of alcohol use initiation and psychosocial risk factors on subsequent alcohol misuse. *Journal of Studies on Alcohol* 58; 280-290.
- Jessor R., (1998): New perspectives on adolescent risk behaviour. W: Jessor R. (red.) *New perspectives on adolescent risk behaviour*. Cambridge University Press, 1-10.
- Masten A. (2001). Ordinary magic, *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Masten A., Powell (2003) A resilience framework for research, policy and practice [in:] *Resilience and vulnerability. Adaptation in the context of childhood adversities*. S. Luthar (ed.), Cambridge, 1-25.
- Werner E.: *Protective factors and individual resilience* (2000) [w:] Shonkoff J. i Meisels S. (red.) *Handbook of Early Childhood Intervention*. Second edition, wyd. Cambridge University Press, 115-132.